

Жунусова М.К.¹, Кельдибаева А.Е.²,

Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды мемлекеттік университетінің ¹доценті, ф. ғ. к.,
²курс магистранты, Қарағанды к., Қазақстан,
e-mail: ZhunusovaMK@mail.ru, keldibaeva_akmaral@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА КӨРКЕМ МӘТІНДЕРДЕ ҚОЛДАНЫЛҒАН ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық бірліктердің көркем мәтінде қолдану аясы мен ерекшеліктері қарастырылған. Сонымен қатар фразеологизмдердің семантикасын, құрылысын және экспрессивті-стистикалық тұстарын саралаған. Авторлар қазақ және ағылшын жазушыларының еңбектеріне мысалдар келтірген. Мақалада авторлар көркем шығарма тілінің фразеологиялық қорын зерттеу – бір жағынан жалпыхалықтық тілдің кезеңдік ерекшелігін терең білуге себептесе, екінші жағынан, әр суреткердің тіл шеберлігін жан-жақты ашып, оның әдеби тілімізді дамытудағы рөлін анықтаудың бірден бір жолын анықтаған. Сондай-ақ фразеологизмдер көркем әдебиет қажетін өтеуде халықтың эстетикалық талғамын ақтайтын ең бір күшті тілдік құрал екендігін атап өткен. Фразеологиялық бірліктер арқылы қос тілде ұлттық ерекшеліктерді мақалада салыстырмалы түрде қарастырған.

Түйін сөздер: фразеологиялық бірліктер, фразеологиялық қор, көркем мәтін, тіл, мәдениет, тарих, фольклор, этнология, әдебиет, мәдени-ұлттық менталитет.

Znunusova M.K.¹, Keldibayeva A.E.²,

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
²graduate student f E.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan, Karaganda,
e-mail: ZhunusovaMK@mail.ru, keldibaeva_akmaral@mail.ru

Features of the phraseology units used in literary texts of Kazakh and English languages

The article considers the scope and peculiarities of the using phraseological units in Kazakh and English languages. Besides it also analyzes the semantics, structures and expressive-stylistic aspects of phraseology. The authors gave the examples of works of Kazakh and English writers. In the article the authors explore the phraseological fund of the artistic language, on the one hand to learn more about the periodicity of the national language, in another sense to discover the linguistic skill of each writer and to determine its role in the development of the literary language. It also notes that phraseology is one of the most powerful language tools that can justify the aesthetic taste of the people in reducing the need for fiction. The national differences by phraseological units in double language have been relatively reviewed in the article.

Key words: phraseological units, phraseological fund, literary text, language, culture, history, folklore, ethnology, literature, cultural-national mentality.

Жунусова М.К.¹, Кельдибаева А.Е.²,

¹к. ф. н. доцент, ²магистрант 2 курса Карагандинского государственного университета им. Е.А. Букетова, Казахстан, г. Караганда, e-mail: ZhunusovaMK@mail.ru, keldibaeva_akmaral@mail.ru

Особенности использования фразеологических единиц в процессе изучения художественной литературы на казахском и английском языках

В статье рассматриваются особенности и сфера использования фразеологических единиц в казахских и английских художественных текстах. Рассмотрены семантика, строение и экспрессивно-стилистические особенности фразеологизмов. Приведены примеры из

произведений казахских и английских писателей. Изучая фразеологический фонд языка художественных текстов, авторы исследуют возможность лучше понять специфику языка и оценить роль мастера художественного слова в развитии литературного языка. На основе сравнения фразеологических единств показаны национальные особенности языка.

Ключевые слова: фразеологические единства, фразеологический фонд, художественный текст, язык, культура, история, фольклор, этнология, литература, национально-культурный менталитет.

Кіріспе

Қайхалықтың болмасын фразеологизмдерінің ішкі формасынан ұлттық нақыш, ұлттық белгілер мен қасиеттер, мәдени-ұлттық менталитетті айқын аңғаруға болады. Олар дер кезінде ұмытылып, қазіргі уақытқа жетпей, өшкен болса, тұтастай бір ұлттың мәдениеті, асыл қазынасы жоғалған болар еді. Фразеологиялық қордан ұлттық мәдени көрініс кеңінен көрініс тапқан. Себебі сол ұлт топырағында қалыптасып, нәр алған сөздер, мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, афоризмдер ұлттық қор бірліктері ұлт менталитетін, халық өмірінің шынайы тірлігін айқындап бере алады. Мағына тұтастығы, қолданылу тиянақтылығы, даяр қалпында қолданылу ерекшелігі арқасында фразеологизмдер ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, өміршеңдігін жалғастыруда. Оларды ұлт өмірінің айғағы десек де болады.

Фразеологизмдер көркем әдебиет тілінің қажеттілігін өтеуде халықтың эстетикалық талғамын танытатын ең күшті тілдік құралдардың бірі болып есептеледі. Тілдің әдебилігінің сипаттарының бірін, әдеби тілдің даму кезеңдерінің көркемдік ерекшеліктерінің бірін фразеологизмдер танытады. Ж.Қоңыратбаеваның зерттеу жұмысында ХХ ғасыр басындағы қазақ прозасы тіліндегі фразеологизмдердің жалпы сипаты, тақырыптық-семантикалық, кезеңдік-құрылымдық, стилистикалық қолданыс ерекшеліктері қарастырылады. Автор ХХ ғасыр басындағы қазақ прозасы тіліндегі фразеологизмдерді жалпы мағынасына қарай және ұйытқы болатын сөздерге қарай тақырыптық топтарға жіктейді.

Фразеологизмдерді жалпы мағынасына қарай: 1) Адамды сипаттайтын фразеологизмдер; 2) Алғыс және қарғыс мәнді фразеологизмдер; 3) Қоғамдық-әлеуметтік факторға байланысты туындаған фразеологизмдер; 4) Діни наным-сенімге, салт-дәстүрге байланысты туындаған фразеологизмдер; 5) Өлшемдік ұғымдарды білдіретін фразеологизмдер; 6) Табиғат құбылыстарына байланысты фразеологизмдер деп бөле

отырып, кейбір фразеологизмдер мағынасы жағынан бірнеше топқа қатысты болатындықтан, оларды мұндай тақырыптық топтарға бөлудің шартты екендігін ескертеді (Қоңыратбаев, 2002: 78).

Тілдегі фразеологизмдер – тілдік бірліктердің ішінде аккумулятивтік қызметі ерекше байқалатын, бірнеше мыңжылдықтар бойына пайда болып, дамып, қалыптасқан, әдеби тіл дамуы кезеңдерінің өзіндік ерекшелігін айқындайтын тілдің ажырамас бір бөлігі. Әр жазушы өз өресіне қарай тілдің фразеологиялық қорынан қажетін алады да, өз кезегінде әдеби тілдің дамуына үлесін қосып отырады. Шын мәніндегі ағылшын көркем әдебиетінің ұлы тұлғалары ретінде танылып, Шекспирмен негіздеген жазба әдеби тіл дәстүрін әрі қарай жалғастырған ағылшын жазушылары осы тіл қазынасын мәнді материал, көркем құрал етіп, әдеби тілдің көркемдік дамуын ілгерілетті.

Қазақ ұлтының мәдени өмірінің көрінісі – фразеологиялық қордан ерекше байқалатындығы. Қазақ фразеологизмдері – халық өмірінің айнасы.

Ағылшын тілінің мыңжылдық тарихы бар. Фразеологияны білу публицистикалық қана емес, көркем әдебиеттерді де оқығанды едәуір жеңілдетеді. Фразеологизмдерді дұрыс қолдану тілді идиоматикалық қылдырады. Қазіргі заманғы ағылшын тілінің фразеология әлемі үлкен және көпқырлы.

Фразеологизмдердің ерекшеліктері туралы Р.Авакова былай дейді: «Тіл халықтың рухани байлығының ең қажеттілерін – мифологиясын бойына жинайды. Осындай тіл фактілеріне талдау жасау мәдени тамырларымызға үңіле түсуге, оның құпия сырларын түсінуге септігін тигізеді. Фразеологизмдерді мифтік танымға, әдет-ғұрыпқа, салт-санаға әкеп жүктеу, оларды бір-бірімен байланысты дүние ретінде қарастыруға, оларды мәдениеттің құрамдас бір бөлігі, ұлттық тілдегі бейнесі деп тануға жол ашса, екінші жағынан, ғылымдар сабақтастығын (тіл, мәдениет, тарих, фольклор, этнология, әдебиет және т.б.) жан-жақты теориялық тұрғыдан аша

түсуге мүмкіндік береді» (Avakova, 2001: 79). Ендеше фразеологизмдер барлық ғылымдар саласымен де тығыз байланысты екен.

Лингвомәдениеттану бағытында салыстырмалы-салғастырмалы түрде әртүрлі тілдердің тілдік ерекшеліктерін зерттеген А. Вежбицкая англо-саксондықтар мәдениетін былайша сипаттайды: «Культура, которая обычно смотрит на поведение, без особого одобрения оцениваемое как эмоциональное, с подозрением и смущением. В этой связи можно обратить внимание на то, что английские непереходные эмоциональные глаголы, как правило, выражают негативные неодобрительные оттенки. Англичанам не свойственно отдаваться чувствам. Сама культура побуждает их be glad, а не rejoice, be sad но не pine и be angry скорее, чем fume или rage и т.д.». Одан әрі автор: «Ағылшын тілінен орыс тілінің айырмашылығы оның «активті» эмоционалды етістіктерге (қуану, сағыну, мұңау, қобалжу, мазасы кету, қайғыру, мақтану, қорқу, үрейлену, ұялу, қызықтау т.б.) бай екендігімен ерекшеленеді. Осы етістіктердің көпшілігі ағылшын тіліне аударуға да келмейді» дей отырып, орыс тілінің етістіктері «-ся» жұрнағының көмегі арқылы жасалған. Бұл сол етістікке сыртқы әсердің ықпалымен эмоциялық реңк үстеледі емес, олар өз-өзінен сондай бояуға ие болып тұрғандай әсер қалдырады» (Bezhibickaja, 1996: 89), – дейді.

Ғалымдар ұлттық реңктегі фразеологизмді анықтаудың екі бағытын ұсынады: біріншісі – басқа тілдер мен мәдениетпен салыстыру негізінде, екіншісі – оның ұлттық нақышы «басқа тілдермен салыстырмай-ақ белгілі».

Фразеологизмдердің мәдени ерекшелігі оның белгілі бір қоғамның материалды және рухани мәдениетінің элементтерімен, оның тарихи, діни ұстанымдары, дәстүрлері, өмір сүретін табиғи жағрапиялық жағдайымен байланыстылығымен айқындалады. Орыс ғалымы Б.А.Ларин де: «Фразеологизмдер әрқашан қоғамдық жағдайды, сол дәуірдің идеологиясын жанама түрде бейнелейді» (Larin, 1960: 11), – деп тұрақты тіркестердің қоғаммен, өз кезеңінің идеологиясымен тығыз байланысты, соның айнасы іспеттес екендігіне мән береді.

Ғылыми тәжірибе

Көркем шығарма тілінің фразеологиялық қорын зерттеу – бір жағынан жалпыхалықтық тілдің кезеңдік ерекшелігін терең білуге себептессе, екінші жағынан, әр суреткердің тіл

шеберлігін жан-жақты ашып, оның әдеби тілімізді дамытудағы рөлін анықтаудың бірден бір жолы болып табылады. Себебі фразеологизмдер көркем әдебиет (проза) қажетін өтеуде халықтың эстетикалық талғамын ақтайтын ең бір күшті тілдік құрал болып келеді. Сондықтан әдеби тіл дамуы кезеңдерінің көркемдік сипатын танытуда қомақты материалды «тілдің әдебилік сипаттарының біреуі» – фразеологизмдер береді.

Фразеологизмдер – тіл қазынасының байырғы да құнарлы қабатына, көркем сөз қорының сүбелі саласына жататын сыры мол, мазмұны терең, қолданыс аясы кең құбылыс. Мысалы: suit the action to the word – сөзді іспен дәлелдеу, beat it on the hoof – қара жаяу, жаяу жүру, to eat one's words – өз сөзін қайтып алу, to make advances – келісімге бару, to take advantage – алдау, пайдалану, to win smb's affection – біреудің көңілінен шығу, біреудің көңілін табу, to be afraid of one's shadow – барлық нәрседен қорқу, өз көлеңкесінен қорқу, after – ақыр соңында, to turn deaf ear – көңіл бөлмеу.

Енді фразеологизмге қандай тілдік құбылыстар жатады, олардың басқалардан қандай түбірлі айырмашылықтары бар, оларды бір-бірінен ажыратуда нені басты белгі етіп ұстау керек деген мәселеге қатысты көзқарастарға тоқталайық.

Орыс тіл білімінде бұл салада көп еңбек жасаған ғалым – академик В.В. Виноградов. Ғалым фразеологиялық орамдарды фразеологиялық тұтастық, фразеологиялық бірілік, фразеологиялық тіркес деп үшке бөлген. Фразеологиялық оралымдардың түрлері бір-бірінен әрқашан айқын ажыратыла бермейді, осыған орай, оларды классификациялау тіл білімінде өте-мөте күрделі мәселе болып саналады. Тіл білімінде фразеологиялық оралымдар әр түрлі жағынан қарастырылып, осыған сәйкес, олар түрліше топтастырылған. Фразеологиялық оралымдар лингвистикалық әдебиеттерде бүтіндей тұрақты тіркестің тұтас мағынасы мен оның сыңарлары мағыналарының арақатысы жағынан топтастырылса, екіншілерінде – құрылымы жағынан, үшіншілерінде қызметі немесе эмоционалды-экспрессивті жағынан топтастырылады.

Академик В.В. Виноградов фразеологиялық единицаларды бүтіндей фразеологизмнің біртұтас мағынасы мен оны құрастырушы сыңарлары мағыналарының арақатысы тұрғысынан топтастырған. Қазақ тіл білімінде де осы классификацияны бірден-бір арқау етеді. Фразеологиялық тұтастыққа оның құрамындағы

сөздер бір-бірімен тұтасып, әбден жымдасып кеткен, олардың мағыналық жігін ешқандай ажыратуға болмайтын тұрақты тіркестер жатады. Мысалы: to show the white feather – ақ жалау көтеру = қорқақтық таныту, қорқақтық көрсету; to kiss the hare's foot – қоянның табанын сүйю – кешігу (Vinogradov, 1981: 78).

А.В. Кунин фразеологиялық бірліктер мен сөз туралы айта келіп, олардың төмендегідей өзгешеліктерін көрсетеді. Екеуінің бірінші айырмашылығы мазмұнында, екінші айырмашылығы жасалынуында, үшіншіден, фразеологиялық бірліктердің мағыналық құбылысы мен сөздің мағыналық құбылысы еш уақытта сәйкес келмейді деп сөзден айырмашылығын айтады (Kunin, 1996: 41).

Қай елдің, қай жазушысының қай шығармасын алсаңыз да тілдің осы халықтық элементтерінің сан түрін табуға болады. Яғни қаламгерлердің қай-қайсысы да сөйлеудің халықтық формасын пайдалануға бейім. Осының өзінен-ақ ғылымдағы фразеологизм проблемасының мейлінше қызықты, мейлінше қиын проблема екенін байқау қиын емес. Осыларды ғылыми проблема ретінде қарастыратын әр алуан еңбектердің сөлін сүзсек, мұның неқилы мәселелері айқындала түседі екен.

В.Н.Телия өзінің «Фразеология дегеніміз не» деген зерттеуінде құрылысы жағынан сөз тіркесі не сөйлем боп келе беретін фразеология объектісінің барлық түрін жинақтап атау үшін «фразеологиялық орам» («фразеологический оборот не жай ғана «орам»), «фразеологизм» деген терминдерді қолданады. Бұлай атауда ол ғылымның игі дәстүріне сүйенген (Telija, 1996: 23).

Белгілі бір ұлт әдебиетінің даму дәрежесін, заңдылықтарын білу үшін де оны көрші әдебиеттермен байланыстыра зерттеуге тура келеді. Мәселен, қазақ әдебиеті мен әдеби тілінің бүгінгі деңгейге дейінгі даму өрісін ағылшын әдебиеті мен тіліне байланыстыра қарамасақ, көп мәселеде олқы түсер едік.

Көркем әдебиет үшін бұлардың ең қажетті белгілері мынадай бірнеше қосымша қызметіне байланысты. Фразеологизмдер өзінің табиғатында сөйлеуімізді образды бейнелі-айшықты етуге бейім. Қысқа, нақты, тұжырымды сөйлеуге баулиды. Сөйлеуіміздің эмоционалды-экспрессивті бояуы күшті болады. Жіктеп, саралап, салалап айтар болсақ, фразеологизмдердің көркем әдебиеттегі рөлі сан алуан. Фразеологизмдер жалпы барлық стильде қолданылады, бірақ әрқилы ыңғайда қызмет атқарады.

Ғылым және ресми-іс стилінде, жалпы әдеби, стильаралық тұрақты тіркестер атау күйінде (номинативті қызметте) жұмсалса, көркем әдебиетте, публицистикада, сөйлеу тілімізде ең алдымен фразеологизмдердің экспрессивті-стилистикалық жағына аса зор мән беріледі. Әсіресе, күнделікті ауызекі сөйлеу тілінде, кітаби тілде мол кездесетін фразеологизмдердің мәнерлі мүмкіндіктері қатты ескеріледі.

Көркем әдебиет пен публицистикада фразеологизмдерді орамдарды қолданудың бірнеше жолы бар. Жазушылар, публицистер фразеологизмдерді сол күйінде ғана алып қоймай, белгілі мақсатқа орай оларды өзгертіп, құлпыртып та жібереді. Фразеологизмдердің семантикасын, құрылысын және экспрессивті-стилистикалық қасиетін жақсартып, жаңғыртып отыратын да тұстары бар. Жаңадан мағыналық реңк алып, бірнеше көркемдік қасиетке ие болады. Сөздердің байланысу қабілеті молаяды. Өйткені кейбір ғалымдарымыздың айтуына қарағанда, жазушылардың фразеологиялық творчествосы бұрыннан бірігіп тұрақтанған сөздердің үйреншікті қалпын жасаңғыратуында болса керек. Осы жаңарту, жаңғыртуда авторлық өрістер бірдей болмайды. Әркімнің творчестволық мүмкіндігі, білімі, шеберлігі әрқалай болуына орай фразеологизмдерге енгізілетін жаңа бояулар, жарқын ажарлар да алуан-алуан болып келмек.

Қорытынды және талқылау

Фразеология жайлы ғылыми туындыларда фразеологизмдердің негізгі үш белгісі қарастырылған: мағына тұтастығы, құрылымының тұрақтылығы және қолданылу тиянақтылығы. Аталмыш белгілердің қатарында фразеологизмдердің бейнелілігі көрсетілмегендігін көрдік. Фразеологизмдердің тұтастығы жай ғана тұтастық емес, бейнелі, мәнерлі тұтастық. Бейнелілік, мәнерлілік фразеологизмдердің басқа белгілері сияқты маңызды белгісі болып табылады. Сөйтіп фразеологизмдер басқа тіл бірліктерінен төрт түрлі белгі-қасиетімен ерекшеленеді: 1) Құрылым тұрақтылығы; 2) Мағына тұтастығы; 3) Даяр қалпында қолданылу тиянақтылығы; 4) Бейнелілігі, мәнерлілігі. Осы белгілер фразеологизм атауының бәріне тән, тек бірінде толық, бірінде солғын болуы мүмкін. Фразеологизмдердің жоғарыда көрсетілген белгілерін құрылымы немесе мағынасы жағынан оларға ұқсас басқа тіл бірліктерімен (еркін сөз тіркестері, күрделі

сөздер, сөйлемдермен) салыстырғанда айқын көруге болады.

Фразеологизмдердің көркем әдебиет тіліндегі маңызы мен рөлі жайлы ғалым Х. Кәрімов: «Әдебиетте шығарма тілін көркемдеп, жандандырып, нәр беруші амалдардың бірі – халық тіліндегі тұрақты фразеологиялық тіркестер. Олар тілдегі бейнелі экспрессивті-эмоциялы бояуы қанық амалдардың қатарынан орын алады. Олар – ұлттық психикалық өзгешелігінің негізінде қалыптасқан образды ойлау тілінің үлгілері, халықтық даналыққа суарылған өткір құралдар» – деп ой түйіндесе, Ә. Қайдаров «Қазақ тілінің өзекті мәселелері» атты жинағында фразеологизмдердің қолданысы жөнінде: «Фразеологизмы – весьма сложные лингвистические образования. Сложность их объясняется не только множеством структурных типов и синтаксических моделей, но и тематической и семантической многоплановостью, а также способностью выражать самые различные эмоционально-экспрессивные оттенки мысли» – деген (Кайдаров, 1998: 97). Демек, бұл пайымдауларға қарағанда, ғалымдардың пікірінше, фразеологизмдер – бейнелі ойлаудың жемісі болып табылады.

Фразеологизмдердің мағыналары құрамындағы сөздердің лексикалық мағыналарымен сәйкеспейді, яғни лексикалық мағыналардың жиынтығы емес. Фразеологизмдік мағына дегеніміз – құрамындағы сөздердің не жеке бір сыңарының лексикалық мағыналарының қайта жаңғыртылған жинақты мағынасы. Сол себепті фразеологизмдер семантикалық жағынан біртұтас тіл бірлігі ретінде қолданылады.

Фразеологизмдердің көркем мәтінде атқаратын функциясы – образ жасау, кейіпкерге тілдік мінездеме беруде, кейіпкерді мінездеу белгілі бір жағдаятқа қорытынды жасауда, күлдіргі-ажуа т.б. қызметінде жиі жұмсалады.

Қаламгер Оралхан Бөкей шығармаларында фразеологиялық тіркестер молынан қолданылған. Жазушы өз туындыларында халық тілінің бай қазынасынан көркем сөздің алуан түрлі өрнектерін мақсатты түрде ойына лайықтап алып отырған. Фразеологизмдерді жазушының өз қажетіне сай талғап, жаңғыртып қолдануы, оның ой-пікіріне, эстетикалық талғамына, қоғамдық-саяси, философиялық көзқарасына сәйкес болып келеді.

Х. Қожахметова «Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы» атты еңбегіндегі «Фразеологизмдердің көркем туындылардағы функциясы мен қолданылу тәсілдері» тарауында мынандай тақырыптарды қарастырады:

фразеологизмдердің кейіпкерлерді мінездеуге қолданылуы; фразеологизмдердің кейіпкерлердің психологиялық сезім күйін суреттеуде жұмсалуы; фразеологизмдердің әзіл-сықақ қызметінде жұмсалуы; фразеологизмдердің кейіпкер портретін беруде жұмсалуы т.б. (Kozhahmetova, 1972: 12).

Қазақ халқының рухани жан-жақты дамуына, ұлттық ерекшелікке, ұлттық болмысқа өз шығармаларымен зор үлес қосқан ақын-жазушылардың туындыларын зерттеп, олардың қаламына іліккен, қаламынан туған көркем сөз үлгілерін талдап, таразылап, анықтау қазіргі кезде өзекті мәселе екендігінде дау жоқ. Әр қаламгер заман озған сайын тілдік қолданыстар, соның ішінде фразеологизмдерді құлпыртып, жаңғыртып, жаңартып қолданады.

Әр халықтың ұлттық мәдени ерекшеліктері оның ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ой сандығынан көрініс табады. Сол ой сандығын орынды, ұтымды пайдалану – сол ұлттың даралығын сипаттайтын ерекше етіп бағалайтын, сол заманды толыққанды суреттейтін тілдік құралы деп есептейміз. Ал осы құралды қолдануда ақын-жазушылардың шеберлігі ұшан-теңіз.

Сонымен қатар ақын-жазушылар шығармаларындағы фразеологизмдерді қарастырдық:

1. Фразеологизмдердің түрлі сөз табынан екендігі, сөйлем мүшесі қызметін атқаратындығы анықталды.

2. Ақын-жазушыларымыз халық тіліндегі ойға жан бітірер бейнелі тұрақты тіркестерді қолдануда шеберлік танытты.

3. Етістікті, есімді фразеологизмдер дайын күйінде де, авторлық өңдеумен де ақын-жазушыларымыздың шығармасында молынан кездеседі.

Мәселен Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінде қолданыс өрісі кең сөздер кездеседі. Ақын тіліндегі көңіл сөзінің қатысуымен жасалған фразеологизмдер адамның ішкі жан дүниесінің, психологиялық жай-күйін білдіреді: «Күлігім бар!», – деп, мен жүрмін көңілім тойып; Махаббат, мархабатлы болмаған соң, Уыз жас қалды көңілім замандастан; Менменсіген талайдың көңілін бастым; Кісінің көңілін жықпаған; Біреуді жақсы көріп, жылы тартсаң, Кіршіксіз болып көңілің ақ қағаздай.

Ертеден келе жатқан тіркестерге жан бітіріп, мағынасы жағынан жуық емес сөздерді шендестіріп, тіркесімділік қабілеті жоқ сөздерді байланыстырып, жаңа мағынамен байытудың жолын көрсеткен үлгілері: Көңілің бір өлік еді жансыз жатқан; Көңілдің ел қалмаған жайлау-

ында; Көңіліме ерте қонған сөздің ауылы және т.б.

Көңіл сөзі ақын танымында аналогия, ассоциация сияқты ойлау процесі заңдылықтарының нәтижесінде туындайтын ұғымдардың атауы, жаңа лексикалық мағына туғызуға негіз бола алады. Ол – фразеологизм жасауға тірек сөз бола алатын тілдік бірлік.

Ақынның фразеологизмдерді жаңартып жұмсау тәсілі, халық тілі үлгісімен жасалған, өз қаламынан шыққан қанатты сөздері қазақтың ауыз әдебиеті тілімен ұштасып жатқандығын дәлелдейді. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы фразеологизмдердің окказионалды қолданыстары жасалу тәсілі жағынан сан алуан. Ақын жалпыхалықтық тілдің тұрақты тіркес құрамынан ең қажетін талғай отырып, мүмкіндігіне орай оларды түрлендіріп пайдаланады. Тұрақты тіркестерді жаңғыртып, өңдеп, құбылтып, айшықты сөздермен толықтырып қолдану арқылы фразеологизмдердің мәнмәтіндегі мәніне экспрессивті-эмоционалды реңк беріп, көркемдегіш қасиетін құлпыртып, стилистикалық қызметін күшейтеді, прагматикалық мақсатын айқындай түседі (Kozhahmetova, 1972: 102).

Осы орайда Шекспирмен негіздеген жазба әдеби тіл дәстүрін әрі қарай жалғастырған ағылшын жазушылары шын мәнінде ағылшын көркем әдебиетінің ұлы тұлғалары ретінде танылып, осы тіл қазынасын мәнді материал, көркем құрал етіп, әдеби тілдің көркемдік дамуын ілгерілетті.

Фразеологизмдер көркем шығарма тілінде тек тілдік көркемдеуіш құрал ғана емес, халықтың, ұлттың дүниетанымы мен мәдениетін, салт-дәстүрін жеткізуші құрал қызметін де атқарады. Сондай-ақ олардың көркем шығарма тілінде үнемі дайын тілдік тұлға түрінде ғана қолданылмай, қажетті тұстарда құрылымдық жағынан өзгеріске түсіп қолданылатын жағдайлары да жиі кездеседі. Оған жазушы Ә.Кекілбаевтың шығармаларындағы фразеологизмдердің құрылымдық, тіркесімділік сипатындағы ерекшеліктерін талдау арқылы көз жеткізуге болады. Мысалы. Кеше бұнымен теке тіресіп арыстандай арпалысып жүргендердің көздеріне қалай құм құйылды? («Махаббат мұнарасы»). Әмірші аузына қандай берік болса, құлағын әркімнің аузына төсеп отыра алмайды, оған біреудің өсегін тыңдағанынан гөрі басындағы алтын тажды жұлып ап, сасық ауыз өсекшінің алдына түкіргіш қып қойғаны әлдеқайда дұрыс («Махаббат мұнарасы»).

Берілген сөйлемдердегі теке тіресіп, көздеріне (қалай) құм құйылды, аузына (қандай) берік, құлағын (аузына) төсеп тіркестері құрылымдық-тұлғалық жағынан бірқатар өзгерістерге ұшыраған.

Қазақтың әдеби тілінде көркем шығарманы әсірелеу, көркемдеу тәсілдері үшін фразеологизмдерді қолданудың орны ерекше. Фразеологизмдер арқылы шығарма мәтінінде айтылатын ойға айрықша нәр, мәнерлілік беріледі. Сондықтан да фразеологизмдерді – көркем шығарма тілін жандандыратын, астарлап бейнелей суреттейтін тілдегі дайын құрал деп есептейміз. Олар – халық даналығынан сусындаған образды ойлау тілінің үлгісі болып табылады.

Ағылшын жазушыларының шығармаларындағы фразеологизмдердің қолданылуынан мынадай жағдайлар аңғарылады. Мұнда сөздердің фразеологиялық тіркесінің кеңеюі және олардың әрқилы өзгеріске түсуін көреміз. Мәселен, бұрын тіркеспеген, бір-бірімен байланысқа түспеген сөздерді жазушы алуан түрлі құбылту нәтижесінде қилы-қилы қызықты комбинация құрады. Мұндай жаңашылдықтың бәрі де әрине тілдің заңдылықтарына мүлде қайшы келмей, қайта сөздердің тіркесу қабілетіне сай фразеологиялық топтар негізінде жасалады. Сонда көптеген сөздер мен жаңа жасалған тұрақты тіркестердің семантикасын анықтап, олардың көркемдік ажарын мүмкіндігін толықтыра түседі.

Ч. Диккенс «Оливер Твист» романында фразеологизмдерді өте көп қолданған. Мысалы: the run of one's teeth – 1) тегін тамақ, тегін тамақтандыру; демеу, көмек. 2) ауыспалы мағынасы – дамымау, дамуды тоқтату; құлдырау; ызғындау. a run of luck (немесе of good luck) – бақытты шақ, бақытты кезең, жолы болғыштық, үнемі жолы болу. the kid (немесе the kinchin) lay жарғ. – көшеде баланың ақшасын ұрлау. set one's heart (немесе mind] on (немесе upon) something [немесе set one's mind to something) – бірдеңеге ұмтылу; бірдеңені қалау; бірдеңені қатты тілеу. What's the row? – 1) бұл қандай шу? Неліктен бұндай шу? Андағы қандай шу? 2) не болып жатыр? Не болды? Қандай жағдай жүз берді? Қандай жағдай болды? Қандай оқиға болды?

Ч. Диккенстің «Оливер Твист» романындағы фразеологизмдерді аудару мәселесіне келетін болсақ, бұл мақсатта түрлі әдіс-тәсілдер қолданылған. Ч.Диккенстің «Оливер Твист» романындағы фразеологизмдерді аудару барысында біріншіден, фразеологизмдердің жалпы мағынасы берілген (Dikens, 1957: 6).

Екіншіден, фразеологизмдерді аударуда олардың қазақ тіліндегі фразеологизмдермен мәндес келетіндігі ескерілген.

Үшіншіден, көптеген фразеологизмдер сөзбе-сөз аударылған.

Фразеологизмдердің грамматикалық, стилистикалық және функционалдық өзгешелігі бар.

Ч. Диккенс пайдаланған фразеологизмдердің өзіндік ерекшеліктері бар. Фразеологизмдер көркем әдебиетте қашан да белгілі бір сөйлем ішінде беріледі. Олай болса бұларды сөйлеммен байланысты тексерген дұрыс. Кейде бұлар өзара синоним болып та жұмсалады. Бірақ мұның сыры әдеттегі синонимдерден басқаша. Фразеологияның грамматикалық ерекшелігі дегенде осы қасиетін, яғни сөйлемде белгілі бір грамматикалық формада, белгілі бір сөз табын тілейтінін айтамыз. Сөйтіп ол грамматикамен әсіресе морфологиямен байланысты. Ал лексикологиямен байланысты болатын себебі, онда лексикалық сөздердің болатындығынан. Фразеологизмдер белгілі бір сөйлем мүшелері ретінде көрінетіндіктен синтаксиспен де тығыз байланыста (Dickens, 1957: 7).

Сонымен қатар, Ч. Диккенстің романдарында адамға кері байланысты беретін зоономинарға өте үлкен мән беріледі. Соның қатарында «иттің» бейнесі жетекші зоометафоралар қатарында, бірақ «ит» үлгісін тек бір ғана лексикалық бірлігін қолданады, аталған бейненің «көптік» формасын Ч.Диккенс қолданады (қараңыз dog – ит; еск. жексұрын, сұмырай, сұрқия, арамза; whelp – күшік; пре-небр. жексұрын; sig – зәнталақ; оңбаған; сұм немесе дөрекі, қорқақ адам; spaniel – спаниель; жағымпаз, жарамсақ; hound – тазы ит; дөрекі. ит, сұм).

«Түлкі/түлкілер» бейнелері ағылшын жазушысы Ч. Диккенсте «айлакер» ретінде, сонымен «арам» адамды суреттеуге қолданады. Оның жұмысында бар жануарлар атауларының неғұрлым кең жүйесі биологиялық қасиеттері бойынша, және соның салдарынан, адами қасиеттер атауы олардың жынысына байланысты (ағылшын тілінің танымында қазымыр адамның бейнесі түлкімен суреттеледі – салыс. vixen – a female fox; a nasty, bad-tempered woman; айлакерлік және жылпостық «түлкімен» ассоциаланады [жабайы жануарлар] түлкі,).

Ч. Диккенстің шығармаларында «сотқар» және «жанжалқойды» атағанда «әтеш» бейнесін пайдаланған. (салыст. old cock – кәрі әтеш; young bantam – жас бентамдық әтеш). Ағылшын тілінде адамның мінез-құлқын сипаттағанда

қолданылатын түрлер бейненің айқын және анық болуына қызмет етеді (салыс. cock – әңг. бұзақы, жанжалқой; bantam [бентамдық әтеш] – жанжалқой-бойы аласа = «нағыз әтеш» (Dickens, 1957: 66).

Ағылшын тілінде қазақ тіліне қарағанда негізгі 3 ядролық компонентермен көрсетілген (bag – сөмке, box – қорап, pot – қыш құмыра), ағылшын тілдік тұлғаның әртүрлілігін анықтайтын қасиеттер.

Мысалы, адамның сыртқы келбеті келесідей бірліктермен ұсынылған: pot – әңг. қызық емес, жағымсыз қыз; bag of bones – әңг. өте арық адам; potbelly – әңг. қарны қампиған адам.

Ақымақ адамды атауға келесідей номинантар қолданылды: ratbag – разг. ақымақ; pothead – әңг., кемсау.

Адам тұлғасының езбелік, алаяқтық, арсыздық сияқты қасиеттері келесідей бірліктермен суреттеледі: rattle-box – әңг. мылжын, езбе; chatterbox – әңг. мылжын, езбе; ratbag – әңг. алаяқ; saucebox – әңг. арсыз, әдепсіз.

Тұрмыс тіршілікте қолданатын заттар арқылы адамның әлеуметтік және кәсіби жағдайын сипаттауға болады (bagman – кедей, кезбе; panhandler – әңг. қайыршы; priest of the blue bag – әңг. адвокат; green-bag – юрист), оның адамгершілік қасиеттерін (half-pint – разг. пасықтық; scumbag – әңг. пасық; suck-bottle – әңг. ішкіш; bottle baby – әңг. ішкіш; pot-walloper – әңг. ішкіш). Ағылшындықтардың әлемнің тілдік картинасында қоғамда қабылданған бағалауды және мәдени дәстүрлер сипаттамаларын атап көрсетуге ұғымның және қасиеттердің бірнешесі айқындаған. Ч. Диккенстің шығармаларында бейнелік және бағалық номинантарды талдау XIX ғасырда адам номициясының микро және макроконтекстінде біркелкі қағидаттардың болуы дәлел болады, бұл дегеніміз ұлттық және жеке әлем картинасының ажырамас байланысында. XX ғасырдың ағылшын көркем әдебиетінде адам номинациясының қарастырылуы, аударманың ерекшеліктері, сонымен қазіргі заман үдерісіндегі лексика мен фразеология ағылшын тілдік тұлға санасында өзгерістердің орын алғандығын көрсете алады, ал бұл келешек зерттеулердің міндеттері бола алады.

Тұжырым

Фразеологизмдер ұлттық мәдениетті мынадай жағдайларды сипаттауы мүмкін.

1. Кешенді, яғни тұрақты тіркестер компоненттері тұтасып келіп, идиомалық мағынаға

ие болған жағдайда. Мысалы, Қазақ тілінде «Шық бермес Шығайбай» тіркесіндегі қолы тар, түк бермес, сараң келетін қазақ байына тән образды бейнелейтін «Шығайбай», ағылшын тілінде: a doubting Thomas (Фома неверующий (Евангелиялық аңыздан енген) // (Қазақ тілінде Сенбеуші Томас). Мұндай тіркестер әр халықта түрлі түсініктерге ие болады да, мұны белгілі ұлт өкілі өзінің ұлттық мәдени біліміне сүйене отырып қана ажырата алады.

2. Ұлттық-мәдени ерекшеліктер фразеологизмдерді құраушы компоненттер қатарынан көрінеді. Мысалы, қазақ тіліндегі алаштың азаматы тіркесіндегі «алаш» сөзі, ағылшын тіліндегі Man Friday (сенімді, жан қияр дос) тіркесінде Friday сөзі өзге ұлт өкілдеріне бірден түсінуге қиындық келтірері рас.

Фразеологизмдердегі ұлттық мәдениет өзінің прототипі – еркін тіркестер арқылы да берілуі мүмкін. Мысалы, қазақ тіліндегі қой ішінде серкедей, тізгінді босату, ағылшын тілінде Live a cat and a dog life (ит пен мысықтай).

Қорытынды. Фразеологиялық бірліктердің ұлттық-мәдени ерекшелігі әлеуметтік, табиғи, жағрафиялық жағдайлармен анықталады.

Ұлттық дүниетанымның сыры мен ерекшеліктері тек ұлт тілі арқылы жетіп танылса, адамдардың материалдық тұрмыс-тіршілігі, қоршаған ортасы және рухани ой-өрісі бір-бірімен тығыз байланыста болғандықтан, бұл бірлік мәдени өмір сүру заңдылықтарына сай, сол ұлттың өз менталитетін айқындайды.

Ұлттың мәдени өмірінің көрінісі фразеологиялық қорда ерекше. Онда ұлт менталитеті көрінісі тұтастай қамтылады десек, асыра айтпағанымыз болар. Әр ұлттың тілдік

ерекшеліктерінде, ұлт мәдениетінде әрбір халықтың ұлттық сана-сезімінің, ойлау тәсілінің, мінез-құлқының нысандары сақталады.

Фразеологизмдерді қарастыра отырып, мынадай ұстанымдарды атап көрсетуге болады.

1. Фразеологизмдердің басым көпшілігінде ұлттық мәдениеттің «іздері» жатады;

2. Фразеологизмдерде ұлттық-мәдени бояуы қанық, дүние жайындағы түсінікті бейнелейтін мәдени ақпараттар көздері фразеологизмдердің ішкі формасында жақсы сақталған;

3. Фразеологизмдердің мәдени-ұлттық ерекшелігін көрсетудегі басты нәрсе – мәдени-ұлттық коннотациясын ашу.

Фразеологизмдер лингвистикалық зерттеулерде тілдің құрымдылық жүйесіндегі аса күрделі тілдік бірлік ретінде жан – жақты қарастырылып келеді және бұл төңірегіндегі мәселелер қай тілде болмасын, тың ойлар ғылыми жұртшылық талқысына түсуде. Сонымен фразеологиялық бірліктердің семантикасы, оның ішкі формасы, коннотация мен фразеологизмдер үрдістерімен байланысты фразеология төңірегінде бірқатар мәселелер әлі де терең зерттеуді қажет етеді.

Тарихи-әлеуметтік өмір тәжірибелерінен шығып, терең де зерделі тұжырым жасалған мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер, нақыл сөздер, қалыпты, орнықты қалыптасқан тіркестер, афоризмдер, фразеологизмдер халық жадында мәңгілік келеді. Әрбір тілде сақталып келген сөздің інжу-маржаны – атабаба заманына бері жасалып келе жатқан өте көне мәдениеттердің көзі. Ол халықпен біте қайнасып, бірге жасайды. Сондықтан да ол – ел-жұрт өмірінің айнасы, табиғи шындықтың өзі дәлел.

Әдебиеттер

- Қоңыратбаева Ж. XX ғасыр басындағы қазақ прозасы тіліндегі фразеологизмдер: Канд. дис. автореф. – Алматы, 2002. – 30 б.
- Авакова Р. А. Фразеологиядағы мифологемалар / Р. Авакова // Казахстанская правда. – 2001. – №1. – С. 16-20.
- Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996. – С. 201-231.
- Ларин Б. А. О работе над новыми словарями // Вестник ЛГУ. – 1960. – № 20. – С. 151-156.
- Виноградов В.В. Проблемы русской стилистики. – М.: Высшая школа, 1981. – 320 с.
- Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1996. – 381 с.
- Телия В.Н. Русская фразеология. – М.: Школа. Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
- Қайдаров Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 303 б.
- Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. – Алматы: Мектеп, 1972. – 79 б.
- Баратова М.Н. Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің жанрлық сипаты: Оқу-әдістемелік құрал. – Павлодар, 2007.
- Диккенс Ч. Приключения Оливера Твиста. – М.: Изд. ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1957.

References

- Konyratbaeva Zh. (2002). XX gasyr basyndagy kazak prozasy tilindegi frazeologizmdler [Phraseologisms in the Kazakh prose language in the beginning of the twentieth century]: Cand. dis. avtoref. Almaty, 30 b. (In Kazakh)
- Avakova, R.A. (2001). Frazeologijadagy mifologemalar [Mythologies in phraseology] / R. Avakova // Kazhstanskaja pravda. No 1, S. 16-20. (In Kazakh)
- Bezhbickaja A. (1996). Jazyk. Kultura. Poznanie [The language. Culture. Awareness]. M., S. 201-231. (In Russian)
- Larin B.A. (1960). O rabote nad novymi slovarjami [About work on new dictionaries] // Vestnik LGU, No 20, S. 151-156. (In Russian)
- Vinogradov V.V. (1981). Problemy russskoj stilistiki [Problems of Russian Stylistics]. M.: Vysshaja shkola, 320 s. (In Russian)
- Kunin A.V. (1996). Kurs frazeologii sovremennogo anglijskogo jazyka [Course of phraseology of modern English]. M.: Vysshaja shkola, 381 s. (In Russian)
- Telija V.N. (1996). Russkaja frazeologija [Russian phraseology]. M.: Shkola Jazyki russskoj kultury, 288 s. (In Russian)
- Kajdarov A.T. (1998). Kazak tilinin ozekti maseleleri [Actual problems of the Kazakh language]. Almaty: «Ana tili», 303 b. (In Kazakh)
- Kozhahmetova H. (1972). Frazeologizmdlerdia korkem adebiette koldanylui [The use of phraseology in fiction]. Almaty: Mektap, 79 b. (In Kazakh)
- Baratova M.N. (2007). Mashhur Zhusip olenderinin zhanrlyk sipaty [Genre character of the poems of Mashkhur Zhusip]. Oku-adistemelik kural. Pavlodar. (In Kazakh)
- Dikkens Ch. (1957). Prikljuchenija Olivera Tvista [The Adventure of Oliver Twist] Izdju CK LKSMU «Molod'». (In Russian)